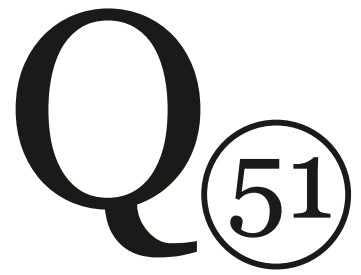

**aprenent amb persones adultes: educació permanent i novació,
ciutadania, democràcia i apoderament de les dones**

Quaderns d'Educació Contínua

**aprenent amb persones adultes: educació permanent i novació, ciutadania,
democràcia i apoderament de les dones**

Editors

Iolanda Corella Llopis
i pep aparicio guadas

Consell de direcció i coordinació

Tere Vila, Encarna Such Cardona, Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves Roselló, María José Picher, Carlos Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando, Rosa M. González Conca, Goio Fidel Sarmiento, Manuela Fuentes Martínez, Marta Malet Carol, Mila Grau Alepuz, Loles Martínez Cebrián, María Gabarda Riofrío, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas

Consell de redacció i assessorament

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles (Escola de la Dona-Diputació de Barcelona), Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB), Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senent (UV), Manuel Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA), Piorgiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado (ULASALLE), Anna Maria Piusi (UNIVR), Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño Francés (IPF), Sebas Parra † (UdG), Josep Mª Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Àngel Marzo

(UB), Manel Martí Puig (UJI), Fernando Marhuenda (UV), Fernando López Palma (UB), Licinio C. Lima (UMINHO), Colin Lankshear (JCU), Michele Knobel † (MSU), Francesc Hernández Dobon (UV), Francisco Gutiérrez † (ULASALLE), Anna Gómez (UVIC), Paula Guimarães (UL), Pep Lluís Grau, Gloria Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis Azevedo (Centro Universitário Metodista IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo (UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA), Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedetto (UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV), Júlia Haba Osa (UV), Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris Viviani (IPF), Mariola Aparicio Cortés (EOI Xàtiva), Mercè Morey (UIB), Diego Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA), Eduardo Carbonero Martínez (epAlv), Magdalena Balle Garcia (CEPA Son Canals, Illes Balears), Maira Tavares Mendes (Universidade Estadual de Santa Cruz, UESC)

Correcció i traducció
Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació
gap

Quaderns d'Educació Contínua ☆ 51

Primavera 2024 • 18 €

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarepa.pv@gmail.com

ISSN: 1575-9016

ISSN: 2605-1796 (digital)

Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)

Títol: Aprenent amb persones adultes

Autor: persones anònimes

Tècnica: Pigments sobre roca

Dimensions: ?

Any: ?

IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

Sumari

editorial

carpeta

El feminisme com a eina epistemològica i pedagògica

Inmaculada Verdeguer Aracil i Sandra Obiol-Francés • 7

Repensar l'educació de adults: una forma d'enfortir la democràcia en temps de crisi

Francesco Vittori i Mattia Falser • 20

Decolonitzant l'Educació de Persones Adultes des de l'Aprenentatge Servei basat en l'art

Auxiliadora Sales i Ciges • 36

Els objectius de desenvolupament sostenible i la universitat com a eines de resistència i transformació per a les dones Khmer Krom

Julia Haba Osca • 51

contínua

Perspectives feministes i ecofeministes dels sabers pedagògics per a imaginar la transició eco-social

Antonia De Vita • 63

persones, territoris i experiències

Aprenent amb Alicia Gil Gómez: Gènere, Violència, Poder i Conflictes en les Organitzacions de Dones

Alicia Gil Gómez • 73

Juntes podem més

Begoña de Orte i Ana Vela López • 82

Discursos d'odi a l'aula: context i eines pedagògiques

Sergi Amat Giró • 92

Compartir experiències, aprenentatge a l'una

Mónica Sales Giner • 101

Bones pràctiques d'inclusió social i orientació laboral en educació de persones adultes. Aprendre a normalitzar la dis-capacitat intel·lectual

Teresa Begoña Cuenda Gómez i Rosario Bosch Rodríguez • 108

investigació

TAREPA-PV: el taller de renovació de l'educació de persones adultes al país valencià: una conversa sobre +40 anys de renovació pedagògica, la nostra perspectiva

Pascual Murcia, Dolors Monferrer, Paqui Borox • 115

arxiu

dialogica

La importància de la formació permanent quan aquesta està arrelada als contextos socials, culturals, i polítics i a la vida quotidiana

Dolors Monferrer Ferrando • 129

fotografia Acte de lliurament L'ESQUEIX a Sebas Parra • 136

llibres

Gènere, literatura infantil i juvenil i formació d'identitats. Consol Aguilar Ródenas

Irene Soler i Cremades • 139

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i cursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.

El feminisme com a eina epistemològica i pedagògica¹

Inmaculada Verdeguer Aracil i Sandra Obiol-Francés, IPRODES/Universitat de València

La profusió de fonts d'accés a la informació que tenim a l'abast avui en dia complica, paradoxalment, la construcció de coneixement sòlid i fonamentat. Dia rere dia assistim amb perplexitat al qüestionament de premisses àmpliament validades al món acadèmic i que clarament té les seues conseqüències en les decisions que prenen les persones que ens governen i modelen les nostres condicions de vida. Des d'aquesta perplexitat constant que habitem no és estrany que tractem de cercar, a les palpentes, solucions per contindre aquesta onada de desconeixement viral que amenaça en ofegar-nos alimentant una conseqüent onada reaccionària. Convindreu amb nosaltres que no és una tasca fàcil. No obstant aquesta dificultat, entenem que comptem amb eines que poden il·luminar-nos en el dibuix de noves (o no tan noves) sendes a través de les quals poder bastir l'esperit del coneixement crític que requerim com a ciutadania. Per a nosaltres una eina fonamental és el feminisme. Defensar aquesta pertinència esdevé el propòsit d'aquest text. No debades el feminisme duu dècades

¹ Aquest text és una revisió i adaptació d'una publicació anterior de les autores: Verdeguer Aracil, Inmaculada; Obiol Francés, Sandra (2021) "Epistemología feminista, generar conocimiento crítico en una universidad precarizada". A Haba Osca, Julia; Castelló i Cogollos, Rafael (eds.) Educación para el desarrollo y la ciudadanía global: combatir las desigualdades sociales a través de la competencia investigadora del estudiantado. València: Tirant Humanidades, 63-87.

qüestionant les idees presentades com a irrefutables i que justificaven (i justifiquen) la dominació que s'exerceix sobre les dones. Ha anat alçant tot un edifici farcit de mirades reflexives sobre l'origen i els mecanismes de legitimitació i reproducció de les desigualtats en el que podem endinsar-se per a comprendre millor la realitat en la que vivim i transformar-la.

En aquest text volem, només, proporcionar-vos les coordenades mínimes per a poder conèixer les claus bàsiques de la crítica que el feminisme ha fet sobre el coneixement que durant segles —i encara avui— es presenta com a universal i inqüestionable, impartit des de l'acadèmia. Esperem que aquestes indicacions serveixen per a que moltes de vosaltres inicieu o continueu el camí del desvetllament d'una realitat més complexa, sí, però més engrescadora i sobretot justa.

1. La mirada feminista al coneixement científic

Fa dècades que el feminisme ha identificat els biaixos androcèntrics dels processos de construcció i difusió del coneixement. L'epistemologia feminista, és a dir la seua reflexió sobre com es construeix el coneixement, sorgeix com a resposta a la fractura de l'ideal modern d'objectivitat i universalitat, proposant que el subjecte del coneixement és històricament particular i no universal (Guzmán i Pérez, 2005) i que s'ha construït a la mesura dels interessos, pràctiques, normes i ideals de la teorització epistèmica centrada en l'home (Castro, 2021; Fabbri, 2013; Fee, 1986; Haraway, 1995; Hartsock, 1983; Falconi, 2022; Pons, 2019; Rubio, 2020; Sabido, 2022; Sanz, 2005) el que ha servit per a reforçar el mateix sistema de dominació patriarcal. De fet, són nombroses les absències i falsedats en la que es basen decisions públiques que afecten, per a mal, a la quotidianitat de les dones, majorment, però també de la infantesa, de les persones amb discapacitat, de les persones grans... Autores com Criado-Pérez (2020) o García i Pérez (2017) han fet el valuós exercici d'enumerar els efectes que sobre les vides de les dones té la construcció del coneixement, i les seues aplicacions, des d'una perspectiva androcèntrica. En aquest coneixement tallat a imatge de la masculinitat hegemònica els cossos de les dones, però també les seues pràctiques quotidianes enquadrades amb els rols i responsabilitats que històricament els han sigut adscrits, són obviats quan o directament emprats per justificar la dominació als que es sotmet. Els exemples que posen les autores són nombrosos: l'urbanisme i la mobilitat a les ciutats, els diagnòstics i tractaments mèdics, el disseny de la tecnologia quotidiana...

La contribució de les dones al progrés i a l'anàlisi de la realitat es manifesta durant la segona ona del moviment feminista, quan les teòriques feministes van qüestionar la suposada imparcialitat del coneixement científic (González i Pérez, 2002; Martín, 2019; Sánchez, 1999). Amb l'objectiu inicial per mostrar la contribució de les dones a la societat s'ha avançat en el qüestionament de les maneres en com es produ-

eix el coneixement (Campagnoli, 2018; Marrero, 2019). Com subratllen Biglia i Vergés-Bosch (2016), les investigadores feministes han estat plantejant objeccions durant dècades a les epistemologies predominants en les universitats i institucions acadèmiques. El coneixement assumit com a l'únic possible però concebut des d'una posició androcèntrica es fonamenta en la invisibilització de les dones -de les seues especificitats, necessitats i anhels-, la subestimació del coneixement associat tradicionalment al femení, i les desigualtats de gènere presents en els mètodes d'investigació. A més a més, les crítiques de les epistemòlogues feministes han significat la crítica frontal a premisses bàsiques en la ciència androcèntrica com la neutralitat, l'objectivitat, la racionalitat i la seua universalitat.

La investigació feminista reflexiona sobre el coneixement dins dels límits del context social i polític i es centren en el vincle entre coneixement i poder. S'examina com l'accés al coneixement implica la concentració del poder i, de manera més controvertida, com la legitimació de les pretensions de coneixement està estretament vinculada a sistemes de domini i exclusió (Longino, 1993; Maffia, 2007). Nogueira, Neves i Barbosa (2005) argumenten que la reflexivitat ha de dirigir-se a l'anàlisi de l'impacte d'aquests límits en l'elaboració de discursos científics. Utilitzen el treball de Ramazanoglu i Holland (2002) per a analitzar com la reflexivitat ha de manifestar-se en diversos nivells, inclosa la identificació de pràctiques i relacions de poder en la investigació, l'exploració de teories específiques del poder que conceptualitzen les relacions de poder, i la detecció de judicis que emmarquen la investigació i determinen els termes dels "interessos polítics compartits", així com el compromís amb el coneixement produït.

Tot això, com assenyala Harding (1996; 2008), des de la diversitat metodològica i conceptual i estretament vinculada a la teoria feminista, establint una relació d'enriquiment mutu (Blázquez, 2008, 2012). Òbviament per a fer això es requereix d'un mètode. Al proper apartat exposarem quines han estat les principals reflexions al voltant de com alçar un mètode propi exempt de la petjada androcèntrica. Sempre amb l'objectiu final de transformar la realitat.

2. La necessitat de noves maneres de construir coneixement científic

La crítica a l'androcentrisme en la ciència realitzada per les epistemòlogues feministes ressalta la necessitat d'incloure a les dones com a subjectes d'estudi i d'incorporar la perspectiva de gènere en la investigació per a visibilitzar les desigualtats de gènere i les hipòtesis masculinitzades que han impregnat la construcció del coneixement científic (González, 1999; Pacheco-Salazar, 2020; Rubio, 2020). Això implica reconèixer que la ciència, igual que la societat, no és neutral i ha sigut influenciada per l'androcentrisme, la qual cosa ha marginat a les dones i les ha situades en el focus de la investigació de manera esbiaixada (Baeta, 2016; Nahuel, 2019).

Malgrat els avanços realitzats en els darrers temps, persisteixen clares evidències que la qualitat de la investigació científica es veu afectada per les discriminacions per raó de sexe. Això requereix desplaçar les formes tradicionals de generació de coneixement, com assenyalen Martínez *et al.* (2014). Els desafiaments metodològics plantejats per la investigació feminista estan estretament vinculats amb les epistemologies, com esmenta Jiménez (2021). Aquestes derivacions metodològiques inclouen: 1) la incorporació d'altres categories socials com a ètnia, edat o orientació sexual a més del gènere en la investigació; 2) fomentar un paper reflexiu per part de l'investigador durant el procés d'investigació per a enfortir la validesa dels resultats; 3) considerar la multiplicitat d'experiències de vida; i 4) reconèixer el paper de les emocions en la investigació.

Castro (2021) destaca la necessitat de vincular la investigació amb l'activisme per a reflexionar sobre els procediments de construcció de coneixement i la seua rellevància en diferents nivells. Aquest enfocament també implica reconèixer el poder inherent a la generació de coneixement i exigir que els procediments acadèmics es comprometen amb formes d'activisme polític, la qual cosa donaria lloc a investigacions més flexibles, obertes i pertinents, especialment des d'enfocaments feministes.

Les epistemologies feministes, que comprenen una varietat d'enfocaments, han generat un cos de coneixement i introspeccions fructíferes, augmentant la seua transdisciplinarietat (Gandarias, Fulladosa i Osorio, 2021). No obstant això, aquestes contribucions solen ser predominantment teòriques i manquen d'instruments pràctics que servisquen com a referència i guia per a la investigació feminista. Els mètodes convencionals d'investigació no han tingut en compte les relacions de gènere, la qual cosa ha portat el feminisme a explorar una metodologia pròpia. A causa de la diversitat d'enfocaments dins de les teories feministes, existeixen diferents mètodes de treball en els estudis de gènere (Díaz i Dema, 2013). S'han fet esforços en aquest sentit, com els duts a terme per Biglia i Jiménez (2012), les que analitzen els obstacles que enfronten les investigadores feministes en l'aplicació pràctica dels ensenyaments de l'epistemologia feminista en la investigació. Existeixen obstacles significatius en l'aplicació dels aprenentatges de l'epistemologia feminista. Biglia i Jiménez (2012) identifiquen diverses dificultats i restriccions que enfronten les investigadores feministes, com la falta de referents metodològics feministes, l'ambigüïtat quant a l'elecció entre una metodologia feminista, un enfocament de gènere o la investigació sobre dones o temes relacionats amb el femení, la falta d'efectivitat del treball grupal en els espais feministes de l'acadèmia, la inestabilitat professional de les dones joves i el seu impacte en la producció científica, la desconfiança cap a la investigació quantitativa, els debats feministes sobre la representació i les subjectivitats, i les dificultats per a incorporar un enfocament transversal en la investigació. Si bé encara existeix un debat sobre l'existència d'una metodologia feminista unificada, es reconeix la importàn-

cia d'adoptar una rigorosa metodologia d'investigació científica amb enfocament feminista en totes les disciplines (Bartra, 2010).

Des d'una perspectiva històrica, s'observa que el nou coneixement sobre les relacions de gènere i la dominació masculina va sorgir principalment des de les pràctiques polítiques del feminisme, més que des de l'acadèmia (Barbieri, 1993). Les metodologies feministes no sols consideren les experiències i operacions determinades, sinó també les diferents característiques lògiques de la investigació dins del feminisme. A més, per a l'educació superior, s'argumenta que els mètodes d'elaboració del coneixement han d'estar vinculats amb una cosmovisió de gènere per a evitar biaixos cap a la dicotomia masculinitat-feminitat i per a promoure una societat inclusiva (Donoso-Vázquez, Montané i Pessoa, 2014).

En resum, la metodologia feminista té com a objectiu incorporar una perspectiva de gènere en totes les etapes de la investigació, reconeixent que la categoria de gènere és essencial per a analitzar i criticar les relacions polítiques i els sistemes socials. A més, es reconeix la importància d'adoptar una metodologia rigorosa i reflexiva per a obtenir nous coneixements des d'una perspectiva feminista. Com també la importància de generar un nou paradigma científic (Azpiazu i Luxan, 2023) amb el que aconseguir caminar fermament a una major justícia de gènere en la ciència.

3. Despatriarcalitzar l'educació: en defensa d'una pedagogia feminista

La generació de coneixement ha d'estar estretament lligada a la seua difusió a través de la docència, sent l'educació en igualtat de gènere un element fonamental. Per a aconseguir això, es requereix integrar principis pedagògics feministes que promoguen el canvi, la igualtat i l'activisme. De fet, com assenyalen Bejarano, Martínez i Blanco (2019) el patriarcat és la primera pedagogia de poder, per la qual cosa el feminisme es posiciona com una lluita política per la igualtat. Per a aconseguir això, és necessari renovar les estructures del sistema educatiu i transferir coneixements a través de pedagogies feministes, que parteixen de la visibilització de les estructures patriarcales que influeixen en totes les dimensions del desenvolupament humà (Martínez i Ramírez, 2017). Segons Segato (2018), per a abordar les violències i desigualtats i donar suport a processos coeducatius, és necessari implementar una educació anti-patriarcal que qüestione les imposicions de la masculinitat hegemònica, una educació històrica que recupere la memòria de les dones i els seus coneixements populars, una educació en masculinitats no hegemòniques, i una educació col·lectiva que promoga els bons tractes i la creació de comunitats de cura. Per la seua banda Korol (2007) ofereix diversos suggeriments derivats del feminisme per a reflexionar sobre les perspectives polítiques, incloent-hi la crítica al capitalisme i al sistema patriarcal, l'oposició a la cultura androcèntrica, la valoració del diàleg en la praxi política i la denúncia de les imposicions que perpetuen la dominació.

Amb Ferguson (2020) entenem que les pedagogies feministes busquen empoderar a l'estudiantat perquè posen en pràctica la formació en l'acció social i promouen transformacions en l'àmbit personal, institucional i social. Per a l'autora, la pedagogia feminista, és una manera de concebre l'educació que busca proveir de la suficient força i recursos als i les estudiants perquè participen en l'acció social (Morán i Rodríguez, 2022). Les pedagogies feministes, a més d'oposar-se al sistema patriarcal, exploren noves possibilitats en els mètodes d'aprenentatge i promouen la construcció de xarxes socials que eviten pràctiques hegemòniques (Montenegro-González i Corvalán-Navia, 2020). Així mateix, a la pedagogia feminista li correspon, a més del compromís d'erigir consciències i pràctiques crítiques que prenguen en consideració la complexitat de les relacions i les estructures de poder, facilitar compromisos cap a la modificació de les desigualtats socials (hooks, 2017). Això implica qüestionar les jerarquies de poder i gènere desiguals, així com treballar per a acabar amb el sistema patriarcal i donar veu a aquelles persones que manquen de poder a causa de l'opressió patriarcal. Els principis bàsics de les pedagogies feministes inclouen l'aprenentatge participatiu, la validació de l'experiència personal, la promoció de la justícia social, l'activisme i la rendició de comptes, i el desenvolupament del pensament crític (Arrieta, 2018; Hoffman i Stake, 1998; Villar, Méndez-Lois, Barreiro i Permuy, 2023).

En conclusió, la pedagogia feminista té com a objectiu transformar les estructures patriarcales en l'educació i promoure la igualtat de gènere a través de mètodes d'aprenentatge participatius, la validació de les experiències personals, la promoció de la justícia social i el desenvolupament del pensament crític. Això implica qüestionar les normes de gènere dominants i treballar per a crear un entorn educatiu més inclusiu i equitatiu. En un context de precarietat generalitzada en la universitat, examinar-la des de les perspectives marginals i proposar noves formes de generació i difusió del coneixement es torna imprescindible (Chaparro, 2021). Diverses institucions científiques europees reconeixen la importància d'implementar mesures actives de suport a les carreres de les dones per a no desaprofitar el seu talent, la qual cosa contribuiria a la qualitat i excel·lència en la ciència europea. Això implica incorporar la igualtat de gènere en totes les etapes de la investigació, des de la formulació de grups d'investigació fins a l'avaluació de resultats, així com integrar l'anàlisi del sexe/gènere en la investigació (Keller, 1985; Cobo, 2005; Sánchez, 2011). Com assenyala Fernández (2008), l'examen de gènere és fonamental donat que el coneixement científic està intrínsecament relacionat amb la societat, la cultura i la història. En el nostre cas, l'adaptació de la universitat espanyola a l'Espai Europeu d'Educació Superior va implicar la necessitat de reformar els plans d'estudi per a incorporar la perspectiva de gènere i l'epistemologia feminista en la formació universitària (Ballarín, 2013). En aquest context, com assenyala l'autora, es va implementar el mandat legislatiu establert a l'estat espanyol a partir de l'entrada en vigor de la Llei orgànica 1/2004, de 28

de desembre, de Mesures de Protecció Integral contra la Violència de Gènere, que estableix en l'article 4.7 que "les Universitats inclouran i fomentaran en tots els àmbits acadèmics la formació, docència i investigació en igualtat de gènere i no discriminació de manera transversal". Així mateix, la perspectiva de gènere com a innovació científica s'aborda en la llei espanyola 14/2011, d'1 de juny, de Ciència, Tecnologia i Investigació, on es destaca la importància d'incorporar transversalment la perspectiva de gènere en la investigació científica com a part de la "ciència del segle XXI". Però, tot i els avanços, encara resta molt de camí per recórrer. Per exemple, malgrat la prominència del concepte "gènere" en les ciències socials, segons Ballarín (2015), el seu ús sovint és incorrecte, utilitzant-lo com a sinònim de "dones" o en lloc de "sexe", la qual cosa crea una aparença fictícia d'igualtat en les universitats.

En resum, l'epistemologia feminista ofereix un marc teòric i pràctic per a abordar les desigualtats de gènere en l'educació i en la universitat més en concret, promovent la construcció de coneixement des d'una perspectiva inclusiva i transformadora. La seua pertinència radica en la seua capacitat per a desafiar les estructures patriarcals i contribuir a la creació d'entorns acadèmics més equitatius i justos. Succintament podríem exposar les seues principals recomanacions:

- Construcció de noves realitats: les epistemologies feministes proporcionen posicionaments crítics que permeten la construcció de noves realitats, promovent la diversitat d'enfocaments d'anàlisi social i fonamentant la construcció de coneixement sobre la base de la justícia social.
- Lluita contra la desigualtat: el feminisme implica una lluita activa contra la desigualtat, confrontant els ideals neoliberals que promouen la meritocràcia individual i la precarització. Això és especialment rellevant en entorns universitaris on darrerament es promou en excés la competència individual i l'acumulació de mèrits personals en nom de l'excel·lència.
- Repensar la generació de coneixement: és necessari repensar com es genera i difon el coneixement, allunyant-se dels paràmetres masculins tradicionals i reconeixent la diversitat de perspectives.
- Resistència a l'individualisme neoliberal: enfront del discurs individualista del neoliberalisme, el feminisme proposa una postura crítica col·lectiva que reconeix la importància de les lluites col·lectives per a aconseguir la igualtat i la justícia social.
- Generació de sabers transformadors: el feminisme busca generar sabers transformadors que respecten les realitats i experiències de totes les persones involucrades, promovent la col·laboració i la cooperació entre diferents actors.

Al remat, en aquest text hem tractat de recollir les principals línies de reflexió al voltant de la necessitat d'assolir dinàmiques i processos de construcció de coneixement.

xement més justos. La investigació feminista ha sigut la responsable de visibilitzar els aspectes més significatius per a la configuració de la igualtat, mostrant l'absència d'objectivitat en l'àmbit de la ciència en la qual les dones van ser excloses. És imprescindible el reconeixement de l'androcentrisme que forma part de les institucions i, per tant, com erradicar-lo. Per a això, es requereix un treball que tinga com a finalitat un examen en profunditat i posar en qüestió la configuració de la ciència. Així, l'anàlisi feminista ha qüestionat l'objectivitat de la ciència i ha establert models perquè aquesta integre la teoria feminista en la investigació. *És des d'aquesta igualtat que es busca teoritzar sobre les dones, que es busca que cada vegada més els àmbits científics incorporen la visió de les dones des de postures més obertes i consolidades en els drets, la igualtat i la justícia.* (Espinosa, 2019: 63)

Referències bibliogràfiques

- ARRIETA, Teresa (2018). Sobre el pensamiento feminista y la ciencia. *Letras*, 89(139), 51-78. Disponible en: <http://dx.doi.org/10.30920/letras.89.130.3>
- AZPIAZU, Jokin i LUXAN, Marta (2023). Metodología feminista en investigaciones de tesis doctoral. De las epistemologías feministas y críticas a propuestas metodológicas en construcción y revisión. *Clivatge*, 11, e-45304. <https://doi.org/10.1344/CLIVATGE2023.11.11>
- BAETA, María (2016). Misoginia en el mundo científico: cultura androcentrista. *Revista Estudios Culturales*, 8(15), 71-83. http://servicio.bc.uc.edu.ve/multidisciplinarias/estudios_culturales/num15/arto4.pdf
- BALLARÍN, Pilar (2013). Docencia universitaria y conocimiento en torno al género. Resistencias, creencias y prejuicios. *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia*, 8, 89-106. <http://revpubli.unileon.es/ojs/index.php/cuestionesdegenero/article/view/880>
- BALLARÍN DOMINGO, P. (2015). Los códigos de género en la universidad. *Revista Iberoamericana de Educación*, 68, 19-38. <https://doi.org/10.35362/rie680168>
- DE BARBIERI, Teresita (1993). Sobre la categoría género: una introducción teórico-metodológica. *Debates en Sociología*, 18, 145-169. <https://doi.org/10.18800/debatesensociologia.199301.006>
- BARTRA, Eli (2010). Acerca de la investigación y la metodología feminista. En N. Blázquez, F. Flores y M. Ríos (Eds.), *Investigación feminista. Epistemología, metodología y representaciones sociales* (pp. 67-78). Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades. https://biblioteca.clacso.edu.ar/Mexico/ceiich-unam/20170428032751/pdf_1307.pdf
- BEJARANO, M.ª TERESA; MARTÍNEZ, Irene i BLANCO, Montserrat (2019). Coeducar hoy. Reflexiones desde las pedagogías feministas para la despatriarcalización del currículum. *Tendencias Pedagógicas*, 2(34), 37-50.

- <https://revistas.uam.es/tendenciaspedagogicas/article/view/tp2019.34.004>
- BIGLIA, Barbara i JIMÉNEZ, Edurne (2012). Los desafíos de la pedagogía cyberfeminista: un estudio de caso. *Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social*, 12(3), 71-93. <https://atheneadigital.net/article/view/v12-n3-biglia-jimenez>
- BIGLIA, Barbara y VERGÉS-BOSCH (2016). Cuestionando la perspectiva de género en la investigación. *REIRE. Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, 9 (2), 12-29. <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/110710/1/668317.pdf>
- BLÁZQUEZ, Norma (2008). *El retorno de las brujas. Incorporación, aportaciones y críticas de las mujeres a la ciencia*. UNAM, Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades. <https://redmovimientos.mx/wp-content/uploads/2020/07/El-retorno-de-las-brujas-Blazquez-Graf.pdf>
- BLÁZQUEZ, Norma (2012). Epistemología feminista: temas centrales. A N. Blázquez, F. Flores y M. Ríos (Eds.), *Investigación feminista. Epistemología, metodología y representaciones sociales* (pp. 21-38). Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades.
- CAMPAGNOLI, Mabel A. (2018). Epistemologías críticas feministas. Aproximaciones actuales. *Descentrada*, 2(2), e047. http://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.8897/pr.8897.pdf
- CASTRO, Ana María (2021). Implicaciones teóricas, políticas y metodológicas de la investigación activista feminista. *Empiria*, 50, 67-89. <http://revistas.uned.es/index.php/empiria/article/view/30372/23125>
- CHAPARRO, Amneris (2021). Feminismo, género e injusticias epistémicas. *Debate Feminista*, 62, 1-23. <https://www.scielo.org.mx/pdf/dfem/v62/2594-066X-dfem-62-1.pdf>
- COBO, ROSA (2005). El género en las ciencias sociales. *Cuadernos de Trabajo Social*, 18, 249-258. <https://revistas.ucm.es/index.php/CUTS/article/view/CUT-So505110249A>
- CRiado-PÉREZ, Caroline (2020). La mujer invisible. El poder de los datos en un mundo diseñado por hombres. Barcelona: Seix Barral.
- DÍAZ, Capitolina i DEMA, Sandra (2013). Metodología no sexista en la investigación y producción del conocimiento. A C. Díaz i S. Dema (Eds.), *Sociología y género*. Madrid: Tecnos.pp 65-86.
- DONOSO-VÁZQUEZ, Trinidad, MONTANÉ, Alejandra i PESSOA, María Eulina (2014). Género y calidad en Educación Superior. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 17(3), 157-171. <https://revistas.um.es/reifop/article/view/204121/165241>
- ESPINOSA, Lavinia Enid (2019). Ciencia, metodología y epistemología feminista o de género: un cuestionamiento de la estructura y la enseñanza de la ciencia. En L.

- E. Espinosa, T. Hozumi i F. M. Zurita (Eds.). *En busca de un futuro* (pp. 53-64). Molino Ediciones.
- FABBRI, Luciano (2013). Masculinidad y producción de conocimiento no androcéntrico: interpelaciones de la epistemología feminista. *Sujeto, Subjetividad y Cultura*, 36-44.
- FALCONÍ, María (2022). La epistemología feminista: una forma alternativa de generación de conocimiento y práctica. *Contribuciones desde Coatepec*, 37.
<https://www.redalyc.org/journal/281/28171647006/html/>
- FEE, Elizabeth (1986). Critiques of modern science: the relationship of feminism to other radical epistemologies. A R. Bleier (Ed.) *Feminist Approaches to Science* (pp. 42-56). Pergamon.
- FERGUSON, Susan (2020). *Women and Work Feminism, Labour, and Social Reproduction*. Pluto Press.
- FERNÁNDEZ, Lourdes (2008). Género, ciencia, ¿paridad es equidad? *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, 733, 817-826. <https://doi.org/10.3989/arbor.2008.i733.226>
- GANDARIAS, Itziar; FULLADOSA, Karina y OSORIO, Daniela (2021). Reflexiones, debates y dilemas metodológicos en investigaciones feministas. *Empiria*, 50, 15-20.
<http://revistas.uned.es/index.php/empiria/article/view/30595>
- GARCÍA, Silvia i PÉREZ, Eulalia. (2017) Las “mentiras” científicas sobre las mujeres. Los Libros de la Catarata.
- GONZÁLEZ, Marta (1999). El estudio social de la ciencia en clave feminista: género y sociología del conocimiento científico. En M. J. Barra et al. (Eds.), *Interacciones ciencia y género. Discursos y prácticas científicas de mujeres* (pp. 39-62). Icaria.
- GONZÁLEZ, Marta y PÉREZ, Eulalia (2002). Ciencia, tecnología y género. *CTS+I: Revista Iberoamericana de Ciencia, Tecnología, Sociedad e Innovación*, 2.
<https://core.ac.uk/download/pdf/36021308.pdf>
- GONZÁLEZ, Ana M. (2018). *Mujeres en la ciencia contemporánea: la aguja y el camello*. Icaria.
- GUZMÁN, Maricela i PÉREZ, Augusto (2005). Las Epistemologías Feministas y la Teoría de Género. *Revista Electrónica de Epistemología de Ciencias Sociales*, 22, 112-126. <https://www.moebio.uchile.cl/22/guzman.html>
- HARAWAY, Donna (1995). Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial. A. D. Haraway. *Ciencia, Simios y Mujeres. La reinención de la naturaleza* (pp. 313-346). Cátedra.
- HARDING, Sandra (1996). *Ciencia y feminismo*. Morata.
- HARDING, Sandra (2008). *Sciences from Below: Feminisms, Postcolonialities, and Modernities*. Duke University Press.
- HARTSOCK, Nancy (1983). The feminist standpoint: developing the ground for a specifically feminist historical materialism. En S. Harding i M. Hintikka (Eds.),

- Discovering reality: Feminist perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science* (pp. 283-310). Reidel Publishing Company.
- HOFFMANN, Frances i STAKE, Jayne (1998). Feminist Pedagogy in Theory and Practice: An Empirical Investigation. *NWSA Journal*, 10(1), 79-97.
- HOOKS, bell (2017). *El feminismo es para todo el mundo*. Traficantes de sueños.
- JIMÉNEZ, Rocío (2021). Diseño y desafíos metodológicos de la investigación feminista en ciencias sociales. *Empiria*, 50, 177-200.
<http://revistas.uned.es/index.php/empiria/article/view/30376>
- KELLER, Evelyn Fox (1985). *Reflections on Gender and Science*. Yale University Press.
- KOROL, Claudia (2007). La educación como práctica de la libertad. Nuevas lecturas posibles. En C. Korol (Ed.). *Hacia una pedagogía feminista. Géneros y educación popular* (pp. 9-22). El Colectivo.
- LONGINO, Helen (1993): Subjects, power and knowledge: Description and prescription in feminist philosophies of science. A L. Alcoff i E. Potter (Eds.), *Feminist Epistemology* (pp. 101-120). Routledge.
- MAFFIA, Diana (2007). Epistemología feminista: La subversión semiótica de las mujeres en la ciencia. *Revista Venezolana de Estudios de la Mujer*, 12(28), 63-98.
http://www.scielo.org.ve/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1316-37012007000100005&lng=en&nrm=iso&tlng=es
- MARRERO, Gretel (2019). La perspectiva de género: una reivindicación necesaria en el ámbito educativo. *Revista Educación*, 43(2).
<https://revistas.ucr.ac.cr/index.php/educacion/article/view/32426/38971>
- MARTÍN, Irene (2019). Pedagogías feministas: estrategias una educación emancipadora y decolonial. *Momento: diálogos em educação*, 27(3), 350-365.
<https://doi.org/10.14295/momento.v27i3.8687>
- MARTÍNEZ, Luz *et al.* (2014). Experiencias de investigación feminista: propuestas y reflexiones metodológicas. *Athenea Digital*, 14(4), 3-16.
<https://raco.cat/index.php/Athenea/article/view/292027/380534>
- MARTÍNEZ, M.ª Ángeles; MERMA-MOLINA, Gladys i ÁVALOS, M.ª Alejandra (2018)- La brecha de género en la academia universitaria: inequidad de oportunidades de participación, capacitación y promoción. *Momento: diálogos em educação*, 28(3), 178-191.
https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/87509/1/2018_Martinez-Ruiz_etal_Momento-Dialogos-em-Educacao.pdf
- MARTÍNEZ, Irene y RAMÍREZ, Gema (2017). Des-patriarcalizar y Des-colonizar la Educación. Experiencias para una Formación Feminista del Profesorado. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social (RIEJS)*, 6(2), 81-95.
<https://revistas.uam.es/riejs/article/view/8593>

- MARTINO, Giulo i BRUZZESE, Marina (2000). *Las filósofas. Las mujeres protagonistas en la historia del pensamiento*. Cátedra. Feminismos.
- DEL MORAL, Lucía (2012). En transición. La epistemología y filosofía feminista de la ciencia ante los retos de un contexto de crisis multidimensional. *CES*, 18, 51-80.
<https://journals.openedition.org/eces/1521>
- MORÁN, Lorena i RODRÍGUEZ, Julio (2022). Investigación-acción feminista: desafiando dicotomías entre activismo y academia. *Asparkia. Investigación feminista*, 40, 91-113.
<https://www.e-revistas.uji.es/index.php/asparkia/article/view/6080>
- MONTENEGRO-GONZÁLEZ, Catalina i CORVALÁN-NAVIA, Alejandra (2020). Desplazamientos desde las pedagogías feministas: reflexiones posibles para un ejercicio docente situado. *Femeris*, 5(3), 8-29. <https://doi.org/10.20318/femeris.2020.5760>
- NAHUEL, Federico (2019). Androcentrismo, ciencia y filosofía de la ciencia. *Revista de Humanidades de Valparaíso*, 14, 287-313. <https://doi.org/10.22370/rh-v2019iss14pp287-313>
- NOGUEIRA, Conceção; NEVES, Sofia i BARBOSA, Carlos (2005). Fundamentos construccionistas sociais e críticos para o estudo do gênero. *Psicologia: Teoria, Investigação e Prática*, 2, 1-15.
- PACHECO-SALAZAR, Berenice (2020). Reflexiones sobre el androcentrismo y el adultocentrismo en la producción del conocimiento. *En II Seminario Internacional. Impacto de las mujeres en la ciencia*, (pp. 37-57).
- PONS, Alba (2019). Desafíos epistemológicos en la investigación feminista: hacia una teoría encarnada del afecto. *Debate Feminista*, 29(57), 134-155.
https://debatefeminista.cieg.unam.mx/df_ojs/index.php/debate_feminista/article/view/2121.
- RAMAZANOGLU, Carolina i HOLLAND, Janet (2002). *Feminist Methodology. Challenges and Choices*. Sage Publications Ltd.
- RUBIO, Esther (2020). La historiografía feminista y los estudios de las ciencias. Nuevos marcos metodológicos. *Investigaciones Feministas (Rev.)*, 11(2), 287-296.
<https://revistas.ucm.es/index.php/INFE/article/view/65873>
- SABIDO, Olga Alejandra (2022). Sociología y epistemologías feministas. Objetividad(es), emociones y pedagogía encarnada. *Revista de Estudios de Género*, 56, 106-140.
<http://revistalaventana.cucsh.udg.mx/index.php/LV/article/view/7476/6698>
- SÁNCHEZ, Dolores (1999). Androcentrismo en la ciencia. Una perspectiva desde el análisis crítico del discurso. En M.ª José Barral et al. (Ed.), *Interacciones, ciencia y género* (pp. 161-184). Icaria.
- SÁNCHEZ, Inés (2011). Políticas de género en la ciencia. Suprimir sesgos y promover excelencia. En Libro Blanco. *Situación de las Mujeres en la Ciencia Española*, (pp. 4-15). Umc. Unidad de Mujeres y Ciencia.

SANZ, Verónica (2005). Una introducción a los estudios sobre ciencia y género. *Argumentos de Razón Técnica*, 8, 43-66.

http://institucional.us.es/revistas/argumentos/8/art_3.pdf

SEGATO, Rita (2018). *Contra-pedagogías de la crueldad*. Prometeo Libros.

VILLAR, Milena; MÉNDEZ-LOIS, María-José; BARREIRO, Felicidad i PERMUY, Aixa (2023). Pedagogías feministas en la universidad, ¿realidad o utopía?: un análisis de la formación de las profesionales y los profesionales del ámbito educativo. *Educación*, 59(1), 49-64.

<https://educar.uab.cat/article/view/v59-n1-villar-et-al>

INSTITUTO
Paulo Freire

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFFPAFRANCESSBOSCHIMORATA

TAREPA - PV

Taller per a l'Acció Renovadora
de l'Educació Permanent d'Adults

L'ULLAL Edicions

AJUNTAMENT DE
LA POBLA DE FARNALS

Assumiràs la veu d'un poble,
i serà la veu del teu poble,
i seràs, per a sempre, poble,
i patiràs, i esperaràs,

(...)

Allò que val és la consciència
de no ser res si no s'és poble.
I tu, greument, has escollit.
Després del teu silenci estricta,
camines decididament.

Cent d'Estellés
1924-2024